

ISPÁN ÁGOTA LÍDIA

ÉLETMÓDVÁLTOZÁS A TUDOMÁNY ÉS AZ IDEOLÓGIA TÜKRÉBEN

A két háború közötti időszak népi-urbánus vitáját átható város-falu mitizálásával, a paraszt romantizáló felfogásával szembehelyezkedve a kommunista propaganda a falu és város közötti különbségek felszámolására, kulturális kiegyenlítődére helyezte a hangsúlyt a hivatalos közbeszédben. A marxizmus klasszikusaira (Marx, Engels, Lenin) hivatkozva vallották a kapitalista város és falu antagonisztikus ellentétét, a paraszti élet eszményítése helyett a falusi élet „bárgyúságát” és alávetettségét, melynek alapja, hogy a város kizsákmányolja a falut. A szocializmus építésének egyik alapfeltételeként határozták meg ezen ellentétek megszüntetését, a falu „felemelését”, melyhez a falvakban is a magántulajdon felszámolásán és a mezőgazdaság szocialista átszervezésén keresztül vezet az út. Rákosi Mátyás a tézesesítést meghirdető kecskeméti beszédében így vázolta a jövőt: „Mi nemcsak a város, hanem a falu dolgozó népének életszínvonalát is fel akarjuk emelni. A mi célunk az, hogy ne csak a városban, de a falun is a dolgozó ember részesüljön a kultúra minden áldásában: a háza legyen egészséges, emberhez méltó, legyen benne villany, vízvezeték. A gyermekei jár hassanak középiskolába vagy az egyetemre. Ha beteg, kapjon jó orvost, ha a felesége szül, álljon rendelkezésére klinika vagy szülőotthon. Olvashasson könyvet, újságot, hallgathasson rádiót, legyen a falunak mozija – álljon a dolgozó paraszt rendelkezésére mindaz a gép, amely megkönnyíti a munkát és növeli a munka eredményét. *(Eljen! Taps.)* Egyszóval: tűnjön el lassanként a város

és falu közötti különbség. (*Éljen.*) Ilyen falut és ilyen dolgozó parasztságot akar a népi demokrácia. De mindenki tudja, hogy a mai termelési módszerekkel az öt-, tíz-, tizenötholdas parcellákon ezt a kultúrát, ezt az életszínvonalat megvalósítani nem lehet: ezt csak közös összefogással, szövetkezéssel, kölcsönös segítséssel lehet.”¹

A falvak kultúrájában és műveltségében, infrastruktúrájában a múlt és jelen, valamint a város-falu viszonylatában beálló változások – az ideológiai köntösbe burkolt megfogalmazás az urbanizációs folyamatok egyik irányát, a városiasodást takarja – ismertetése a politikai beszédek, újságcikkek, irodalmi riportázsok visszatérő toposzává vált a korszakban, sőt, e nézetek ismertetése, kifejtése a társadalomtudományok szakcikkeiben is rendre megjelent.²

A falvak és városok lakosságát egyaránt érintő nagy változás dokumentálásából és vizsgálatából a néprajztudomány sem maradhatott ki. A tudományos élet átszervezése nyomán újonnan felállított munkaközösségek és munkacsoportok közül több is (a munkásfolklor, a termelőszövetkezeti munkaközösség és a települési munkacsoport) feladatául kapta a mezőgazdaság szocialista átszervezése és az erőltetett iparosítás hatására átalakuló falu életének, valamint a munkásfolklornak és -életmódnak a tanulmányozását.³ A kutatás

¹ Rákosi Mátyás: A dolgozó parasztság a szövetkezés útján. (Részlet a kecskeméti új kenyér ünnepen, 1948. augusztus 20-án tartott beszédből). In: Uő: Válogatott beszédek és cikkek. Bp., 1952. 240.

² Mindezt a településtudomány oldaláról bemutatja Hajdú Zoltán: Az első „szocialista” településhálózat-fejlesztési koncepció formálódása Magyarországon (1949–1951). *Tér és Társadalom* 3. (1989: 1. sz.) 86–87.

³ Kósa László: A magyar néprajz tudománytörténete. Bp., 2001. 204–211. A Néprajzi Múzeum tiszai munkaközössége Tiszaigari történetét 1744-től, a falu törökök utáni újratelepülésétől kezdve kívánta nyomon követni az adatfelvétel jelenéig (1949–1950), megvizsgálva az 1945 után bekövetkező változások gazdasági, társadalmi és kulturális vonatkozásait is. Az elkészült, de végül kéziratban maradt kötetet a munkaközösség vezetője, Kardos László később – 1954-es és 1964-es kiegészítő kutatásaira alapozva – jelentősen átdolgozta. A halála miatt félbe maradt művet – kézíratainak felhasználásával – végül felesége, Pogány Mária egészítette ki (*Kar-*

celkitűzéseit a szovjet néprajzosok fordításban közölt munkái mellett magyar szerzők programcikkjei fogalmazták meg.

A Magyar Tudományos Akadémia Állandó Néprajzi Bizottsága 1951 végén határozta el a termelőszövetkezeti (vagy más néven új életmódot és kultúrát kutató) munkaközösség létrehozását, mely munkáját 1952-ben öt taggal kezdte meg. A Múzeumi Központ az összes vidéki néprajzi érdeklődésű muzeológushoz körlevéllel fordult, melyben felhívta a figyelmet a munkásfolklor és a termelőszövetkezetek kutatásának fontosságára, jelentősen megemelve ezzel – papíron legalábbis – a munkaközösség létszámát.⁴ Balassa Iván, a munkaközösség vezetője programadó cikkében⁵ a termelőszövetkezeti falvakhoz, városokhoz kötötte az új, szocialista életmód és kultúra kialakulásának helyszíneit, s a magyar néprajztudomány elsőrendű feladatai közé sorolta a szövetkezeti parasztság kultúrájában és életmódjában beállott változások dokumentálását, értelmezését, melynek során a Szovjetunióban releváns – magyarországi viszonyok között viszont kevésbé meghatározó – mintát követve kiemelt figyelmet kívántak fordítani a nemzeti és etnikai specifikumokra.⁶ A kutatás fókuszának – a dialektikus materializ-

dos László: Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744–1944. Bp., 1997.), illetve készítette el (*Pogány Mária*: Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1944 – 1964. Bp., 2001.).

⁴ *Balassa Iván*: A termelőszövetkezeti munkaközösség munkája. *Ethnographia* 63. (1952: 3–4. sz.) 481.

⁵ *Balassa Iván*: A szocialista élet falun történő építése néprajzi kutatásának néhány kérdése. *Ethnographia* 63. (1952: 3–4. sz.) 434–446.

⁶ Dömötör Sándor például Bakó Ferenc Györgytárlóról, az újonnan létrehozott településről írott dolgozatának egyik legnagyobb fogyatékoságának azt tartja, hogy nem figyelt eléggé az építkezések leírásánál a szabolcsi mesterek képviselte hagyományos munkamódszerek és a volt cselédek hagyománytalan szemléletének kezdeményezéseire, melyek ötvöződése rávilágított volna néhány etnikai törvényszerűségekre. Miként Bakó is megfogalmazta, a típustervektől nem volt sok lehetőség az eltérésre, az önálló elgondolások megvalósítására. A kritika ugyanakkor célt ért, ugyanis Bakó következő, Felsőtárkány lakodalmi szokásairól írott dolgozata az etni-

mus jegyében – olyan témákra kellett irányulni, „ahol a régi eltűnően van, a régi harcol az újjal, az új élet hajtásai jelentkeznek vagy a régi formák új tartalommal megteltek, tovább élnek.” A vizsgálatra javasolt témák között – a Földművelésügyi Minisztérium Termelőszövetkezeti Főosztályával is egyeztetve – szerepelt a tanyarendszer átalakulása, a megváltozott falukép (új társadalmi és gazdasági épületek, klubok, rádió, mozi, iskola, könyvtár, bölcsőde), az új falvak kialakulása, az új falusi házak építésének jellegzetességei, a háztáji gazdálkodás, a szövetkezeti gazdálkodás és hatása az életmódra (pl. munkaszervezés, a női munka térhódítása, s ennek hatása a családi szerepekre).⁷ Valamint az átalakuló szokások, népköltészet, népművészet, s végül a szocializmus nagy építkezései (pl. Sztálinváros, tiszalöki vízi erőmű), s azok hatása a szomszédos településekre.

Az etnográfus feladatának tartották azt is, hogy „vegyen részt az új életmódnak a dolgozó parasztság minél szélesebb körben való megismertetésében, s erre ne csak az irodalmat, hanem elsősorban a múzeumok kiállításait használja fel.”⁸ Ennek egyik első példája az 1951-ben Túrkevéen – a szovjet kolhoz múzeumok mintájá-

kai jelleg felfedését már kiemelt feladatként kezelte. *Dömötör Sándor*: A szocialista életmód és kultúra néprajzi kutatásának kérdéséhez. *Ethnographia* 65. (1954: 1–2. sz.) 255.

⁷ A termelőszövetkezetek életének tanulmányozását segítő az *Ethnographia* közölt egy kolhozkutatással kapcsolatos szovjet kérdőívet, mely három nagyobb tematikai egységre oszlott: I. A kolhozisták üzemi élete (altémák: a kolhoz üzeme, munkaszervezet, kolhozkáderek); II. Kultúra és szabadművelődés, társadalmi élet (a címben foglaltakon túl kitérve a szóbeli és ábrázoló népi alkotásokra, továbbá a társadalmi ünnepekre); III. A kolhozcsalád életmódja (a család összetétele; gazdálkodás és épületek; étel; ruházat; család; a család kulturális színvonala; részvétel a társadalmi életben), olyan tendenciózus kérdésekkel, mint melyek „azok a tárgyak, melyek a jómódú életéről tanúskodnak. Pl. van-e könyvvállványuk, könyvespolcuk?” *P. I. Kusnyer*: A kultúra és életmód tanulmányozásának programja a szovjet Pribaltikum kolhozaiban. *Ethnographia* 62. (1951: 3–4. sz.) 470–474.

⁸ *Balassa I.*: A szocialista élet i. m. 436.

ra – megnyitott Vörös Csillag Termelőszövetkezeti Múzeum volt, mely a múzeumról tájékoztató beszámoló szerint amellet, hogy bemutatja a jól működő szövetkezetek eredményeit, segíti a szövetkezeti dolgozók öntudatosítását is, hiszen a múlt tárgyi emlékei mellett rögtön bemutathatók a jelen technikai, társadalmi és művelődési eredményei, így téve „világossá és ezer szónál hitelesebbé, meggyőzőbbé [...] a szocializmus magasabbrendűségét”. A város régészeti, történeti és néprajzi múltját ismertető tárlók mellett a tsz megalakulását és fejlődését dokumentumok (pl. belépési nyilatkozatok, versenyfelhívások, vetéster, sajtócikkek, röpiratok, nyomtatott rigmusok, gúnyrajzok és fényképek segítségével mutatták be.⁹

A Néprajzi Múzeum és a különféle munkaközösségek munkaterei, beszámolóí alapján megállapítható, hogy a tervekhez képest viszonylag kevés publikáció látott napvilágot, több szerző témája valószínűleg kéziratban maradt vagy nem készült el. Az aktuálpolitikai kihívásoknak megfelelően viszont egyre általánosabbá vált, hogy az adott témát a jelen bemutatásával zárták a kutatók.

⁹ Péter László: Az ország első termelőszövetkezeti múzeuma. *Ethnographia* 62. (1951: 3–4. sz.) 445–449. Annak fényében, amit a múzeumalapító Dankó Imre írt visszaemlékezésében, a névválasztás inkább tűnik a korabeli hangulatot meglóvaló ügyes marketingfogásnak. Az 1950-től összegyűjtött komplex helytörténeti gyűjteményt ugyanis Ortutay Gyula, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának elnökeként, nem fogadta el közgyűjteményként. „Akkor, az első termelőszövetkezeti város idején nem volt más lehetőség a múzeum hivatalos elismertetésére, mint ha termelőszövetkezeti múzeumként szerepeltettük. Az ötlet Péter László, akkor karcagi múzeumigazgató barátomtól származott és nagyon jól bevált. Ortutay Gyula kénytelen volt a Túrkevei Termelőszövetkezeti Múzeumot a közgyűjtemények sorába iktatni. [...] 1951. augusztus 20-án nyílt meg (Balassa Iván avatóbeszédével, valóságos népünnepély keretében).” *Dankó Imre: Gimnáziumunk kezdeti évei. Túrkevére kerülem története*. In: *Túrkevei emlékkönyv*. Szerk. Örsi Julianna. Túrkeve 1991. 96–97. Egy évvel később Karcagon is megnyitották a termelőszövetkezeti kiállítást a múzeum egy termében. *Balassa Iván: Termelőszövetkezeti kiállítás Karcagon*. *Ethnographia* 63. (1952: 3–4. sz.) 470.

A leghangsúlyosabb témának az új tanyaközpontok és falvak megalakulása, s lakóinak, az egykori uradalmi cselédeknek az élete bizonyult,¹⁰ így én is jelentősebb teret szentelek bemutatásuknak. A tanyakérdés addigi néprajzi vizsgálata a tanya fogalmát, megjelenési formáját állította a középpontba, az újabb kutatások figyelme pedig az elmaradott politikai, társadalmi és kulturális viszonyokkal jellemzett tanya átalakulása felé fordult. Az egykori uradalmi majorságok területén spontán módon megindult, majd kormányzati kölcsönök folyósításával támogatott építkezések mellett elkezdődött a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a tagosítások miatt felszámolt tanyai lakosság részére az új tanyaközpontok és falvak építése is. Az Erdei Ferenc vezette Tanyai Tanács mintegy 120 (később 200-ra módosított) fejlesztésre előirányzott tanyaközpont létesítését vette tervbe.

Az átalakulás ezen folyamatával foglalkozó Szolnoky Lajos meglátása szerint a néprajzkutató vizsgálódása a ház felépítése után válik igazán tanulságossá, amikor is a beköltöző lakók elkezdik a ház, porta belakását és átszabását. Néprajzkutatóként külön hangsúlyt fektettek a paraszti hagyományok vizsgálatára, a hagyomány konzerváló erejére, arra, hogy mindez hogyan jelenik meg az újhoz való alkalmazkodás során, minek révén a nagyszabású társadalomalakítás és modernizáció befogadását is árnyaltab-

¹⁰ *Molnár Balázs*: Adatok a komádi tanyák történetéhez és a tanyai lakosság életmódjának mai átalakulásához. *Ethnographia* 63. (1952: 3–4. sz.) 371–407.; *Bakó Ferenc*: Adatok a szocializmus faluépítkezéseinek történetéhez. A györgytarlói tanyaközpont kialakulása. *Ethnographia* 64. (1953: 1–4. sz.) 24–86.; *Szolnoky Lajos*: Néprajzi megfigyelések egy új szocialista község kialakulásával kapcsolatban. (Ebes, Hajdú m.). *Ethnographia* 64. (1953: 1–4. sz.) 104–147.; *Kardos László*: Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgy-pusztá) *Ethnographia* 66. (1955: 1–4. sz.) 225–344.; *Dankó Imre*: A pusztatúrpásztói tanyaközpont élete. *Ethnographia* 66. (1955: 1–4. sz.) 471–481.; *Janó Ákos*: Hajdúvid (Egy szocialista falu kialakulása). Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 4. Debrecen, 1963.

ban sikerült bemutatni. A tanulmányok szerint a kötelező típusházak – és az általuk kínált életvitel – átalakítása azonnal megindult, tanúságát adva „a földhöz és házhoz juttatottak ház- és telekformáló készség[nek]”:¹¹ míg a konyhából elrekesztett kamrát mindenütt megtartották, addig a fürdőszobát megszüntették és összennyitották a kis alapterületű szobával, a nyitott ereszt mellvédek építésével tették zártabbá, hogy minél inkább hasonlítson a régi tanyákhoz, a vaskályha helyett pedig kemencét építettek, mivel a tüzelőt csak a városban munkásként dolgozó családfők tudták beszerezni. Az anyag- és pénzhány okozta szükséghelyzet olyan régi, archaikus formák ideiglenes feléledését is magával hozta például a melléképületek esetében, mint a vermes építkezés.

A falu felépítése és a lakásviszonyok vizsgálata mellett a sokfelől összesereglett népesség közösséggé formálódásának folyamata és annak jelenségei foglalkoztatták leginkább a kutatókat. „Ugyancsak szemtanúja lehet a néprajzkutató az eddig egymástól távol élők, de az új faluban immár közel lakók között kezdődő barátsági, szomszédsági kapcsolatok elmélyülése és a magukkal hozott megannyi különböző etnikus formák hasonulása útján az új szocialista gazdasági rendben megszülető új közösség kialakulásának [...]”¹² A közösséggé alakulásában a rokoni, szomszédsági, korosztályi kapcsolatok és az egy helyről származás összetartó ereje mellett a párttitkár és a DISZ szervező szerepét emelték ki, másfelől rámutattak az összeszokás nehézségeire, a falu építési üteméből adódóan az összejövetelekre alkalmas közösségi helyiségek hiányára.

A szocialista kultúrával foglalkozó munkaközösség irányítását Balassa Ivántól időközben átvevő Kardos László szociográfiai igényű, a munkaközösség legnagyobb szabású projektjeként is beharangozott műve a küzdelmes cselédelet komplex bemutatására

¹¹ *Tálas István*: Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945–1955). *Ethnographia* 66. (1955: 1–4. sz.) 38.

¹² *Szolnoky L.*: Néprajzi megfigyelések i. m. 104.

törekszik, de nem hallgatja el a termelőszövetkezet megalakulásával, a tagság összeszokásával járó nehézségeket, s az 1952–53-as kilépési szándékokat sem. A buktatókkal teli út végül azonban boldog végkifejlethez vezet, melyet a lakáshelyzet, táplálkozás, viselet, valamint a művelődési szokások változásai jeleznek. A lakáshellyel kapcsolatos fejezetet példaként kiemelve látható, hogy a cselédség életét a néprajzi leírások pozitivista megközelítését folytatva sokkal részletesebben, tájszavakat használva, néprajzi jellegzetességekre felfigyelve ábrázolja, míg az egykori cselédség termelőszövetkezeti életének tárgykultúrájáról idealizált képet fest, írását nem egy esetben a korabeli sajtó propaganda ízü, fejlődést hangsúlyozó beszédmódja jellemzi. Bár elismeri az 1945 utáni magángazdálkodás eredményeit, s azok szerepét a lakásviszonyok javításában, a lakásbelső igazi átalakulását a tsz megalakulásával hozta összefüggésbe: ekkortól a zárszámadásokkor kapott nagyobb pénzösszeg nagyobb vásárlásokat tett lehetővé, s „megindult az iparcikkek áradata a lakásokba”. Hosszas – a lakásbelsőkről készített fényképekkel is dokumentált – felsorolásában szerepelnek új konyha-, és szobagarnitúrák, a rakott sparhelteket felváltó zománctüzhelyek, üveges konyhakredencek, asztalok, hokedlik, konyhapadok, éjjeliszekrények, toalettükör, szőnyeg, függöny, asztalterítő, díspárna, díszhorgolás, dísztárgyak, rádió stb., igazi jómódról tanúskodva. „A lakások kamrái is több és változatos holmi befogadására és tartására kényszerültek: biciklik, motorkerékpárok, új szerszámok, mezőgazdasági eszközök stb. kerültek ide s ami lényeges, több termény, több élelmiszer.” Az épülő házak többsége „kétszobás, konyhás, kamrás, fürdőszobás, előszobás, verandás, ízléses építmény. Egyik-másik építető már parkettát szerez be és a pusztai vízvezeték újból való fölszerelésében háztartásának a vízgondjait is megoldhatónak tartja.” Végző konklúzióként megállapítja, hogy „ez Szentgyörgypusztai lakáskultúrájának megvalósuló perspektívája, a termelőszövetkezeti életkörülmények egyenes eredménye.” A termelőszövetkezet Kardos áb-

rázolásában egyfajta urbanizációs, civilizációs csatornaként szerepel, mely elősegíti a falu és város közötti közeledést.¹³

Dankó Imre a türkevei határban fekvő pusztatúrpásztói tanya-központ életét vizsgálta szintén abból a szempontból, hogy milyen változásokat hozott a pusztai lakosok életmódjában (ruházatában, étkezésében, a házak berendezésében) a termelőszövetkezet, kiterve például a munkaruha (eredetileg védőruha) megjelenésére és viseleti ruhává alakulására, a textilutalványok, a ruhaanyag-ellátás zavarainak, a hagyományos ruházat beszerzési nehézségeinek sze-

¹³ Ez a fajta megközelítés nem társtalan a néprajzi tematikájú munkák sorában. Bencze József szombathelyi főorvos a majorsági cselédség életét átható „káros kuruzslás és babonáskodás, a gyógyításbeli ősi szokások” kívánatos eltűnését és a helyébe lépő természettudományos szemlélet, valamint a népegészségügyi kultúra elterjedését a falu szocialista átalakításához kötötte. *Bencze József: A szocialista mezőgazdaság és a magyar népi gyógyászat.* In: Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Szerk. Palla Ákos. Bp., 1961. A népi gyógyászatban rejlő tudásanyag teljes negligálásával szemben Oláh Andor orvos – később a hazai természetgyógyászat úttörő képviselője – a benne rejlő értékekre hívta fel a figyelmet. Megfigyelése szerint bár a népi orvoslás kultúrtörténetileg 17. századi fokon tűnnettant, betegségeleírást, a népi orvoslás nyelvét szemléletesség és nagy képi erő jellemzi, mely megtermékenyítheti az orvosi szaknyelvet is. Követendő mintaként említi a parasztorvos és falusi beteg bizalmas viszonyát is. „Az orvosnak és a közegészségügy szakemberének tudomásul kell vennie, hogy szimbolikusan gondolkodó, XVII. századi fokon megrekedt kultúrájú, sajátos *szaknyelven* beszélő féllel áll szemben falusi (vidéki) munkája közben, akire a gyógyszer és az egészségügyi felvilágosítás csak akkor hat, ha pszichikai állapotát és igényeit tekintetbe veszik.” *Oláh Andor: A dobozi Petőfi termelőszövetkezet tagjainak egészségügyi kultúrája és ellátottsága. Néprajzi Értesítő* 38. (1956.) 216. (Bár mindkét szerző orvos, számos néprajzi tárgyú dolgozatot közöltek a népi gyógyászat, orvoslás témakörében. Oláh Andor munkáját a termelőszövetkezeti munkaközösség saját eredményeként tartotta számon, de Bencze Józseftől is őriz kéziratot a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma a falusi nép egészségügyi szokásaival kapcsolatban, 1957-ből.)

repére a viselet átalakulásában, a generációs különbségekre, a munkahelyi ebédidő bevezetésével kapcsolatos problémákra, kihatására az asszonyok munkába vonásával kapcsolatban. A néprajzi változásvizsgálat kutatásának későbbi szorgalmazójaként korai munkájában is inkább rögzítette a változás tényét, összefüggésekre mutatott rá, mintsem értékelt. Dankó azon kevesek egyike, aki a termelészövetkezetek néprajzi kutatását a későbbiekben is folytatta,¹⁴ hiszen az „az egész falu életének döntő tényezője” lett, általános és mélyreható változásokat okozva az életmódban, melyek közül leglényegesebbnek a szervezethez való megjelenését, a munkás életforma térhódítását, a korábban csak termelő parasztság fogyasztóvá válását, s ezzel összefüggésben a civilizáció minden korábnál nagyobb mérvű terjedését találta.¹⁵ A változásokat történetiségükben, folyamatszerűségükben igyekezett megragadni, elenezve a tudományos és irodalmi területen egyaránt jellemző új és régi életforma sablonos összevetését, az életmódbeli változásokat ismertető népszerű feldolgozások, propaganda anyagok, újság-

¹⁴ Életmódbeli változások a délbihari síkság parasztságának felszabadulás utáni életében. (Különös tekintettel a településre, építkezésre és lakásbelsőre.) Kandidátusi értekezés. Kézirat, 1966. A két kötetes, 1251 oldalas munkát terjedelme miatt sosem adták ki, szerzője viszont több részletben publikálta, melyek közül az alábbi emelem ki. Életmódbeli változások a dél-bihari síkság parasztságának felszabadulás utáni életében. In: A Bihari Múzeum Évkönyve I. Szerk. Héthy Zoltán. Berettyóújfalú, 1976. 125–202.

¹⁵ *Dankó Imre: A termelészövetkezetek néprajzának kutatása.* Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1967. 65.; 69–70. „A parasztság előzőekben olthatatlan földéhsége megszűnt. A szocialista mezőgazdaság keretein belül nem tud földet venni, még több házat sem s kénytelen jövedelmét élete kényelmesebbé, szebbé, egészségesebbé tételére fordítani. Ennél a változásnál közvetlenül tapasztalhatjuk az iskola, a művelődés emelkedésének hatását is. Az előzőnél lényegesen jobban iskolázott, művelődött parasztság igényesebb. Jövedelmének nagy részét házra, lakásra, ruhára, élelmiszerre, kulturális és egészségügyi célokra költi el – fogyasztóvá vált.”

cikkek szemléletét: „Sajnálatos, hogy ezek tekintélyes része nem hatol a mélyre, nem keresi és tárja föl az összefüggések szövevényét, csak a felszínen marad és csak a színes, a kító »különbség«, »fejlődés«, »változás« ragadja meg. Pedig ezek zöme éppen nem új, legkevésbé jellemző és következőképpen fontos.”¹⁶

Az új falvakkal, tanyaközpontokkal ellentétben az új városok, nagy építkezések helyszínei kevésbé keltették fel a néprajzkutatók figyelmét, pedig az új közösségek születése, s azok ábrázolásmódja (felbolydulás, összeszokás nehézsége stb.) nyilvánvaló párhuzamokat mutat. A Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma több adatgyűjtést is őriz ebből az időszakból Sztálinvárosból, melyek azonban elsősorban az ópentelei részről származtak, s olyan hagyományos néprajzi témák álltak a középpontban, mint a halászat, ruházkodás, földművelés, állattartás, táplálkozás, bútortartás, néphit, népszokások, kendermunka és új vonulatként a munkásfolklor.¹⁷ Kivételt Dobos Ilona folklorista munkássága képez.

Dobos 1951 májusában családjával az épülő Sztálinvárosba költözött, vagyis vizsgálódásait igen intenzív módon folytathatta. Míg író férje egy regény megírását tervezte a városépítőkről, addig Dobos az újonnan létesült múzeum várostörténészeként az épülő szocialista város történetének megírását kapta feladatául. A jelen történelmének megírása során azonban gondot okozott számára a hozzáférhető források sematikusága.¹⁸ „Egy alkalommal megtaláltam tizenkilenc munkás felterjesztését a sztahanovista cím elnyerésére. A kádárjellemezések így szóltak: »Munkához való vi-

¹⁶ *Dankó I.*: A termelőszövetkezetek i. m. 67.

¹⁷ A Dégh Linda vezette munkásfolklor munkaközösség kutatási céljának a munkásosztály kialakulásának, a paraszt ipari munkássá válásának vizsgálatát, valamint a szocialista munkásság tudatosodásának folkloranyagban való megjelenését tekintették. A kutatást a csepeli Rákosi Mátyás Művekben, építőmunkásoknál és bányászoknál tervezték megindítani. *Sz. Morvay Judit*: Munkaközösségek és munkacsoportok. *Ethnographia* 62. (1951: 1–2. sz.) 228.

¹⁸ *Dobos Ilona*: Egy folklorgyűjtő feljegyzései. Bp., 1984. 47–50.

szonya jó. A sajtót olvassa (nem olvassa). Községi magatartása jó.« Ezt tudtam meg tizenkilenc emberről.” Járhatóbb útnak – néprajzkutatói vénával különösen – az első munkásoktól való szóbeli adatgyűjtés bizonyult. „Bármiről érdeklődtem, legtöbbször elhárították kérdéseimet. Ugyanakkor egyre többen emlegettek jó beszédű embereket: forduljak azokhoz. Azok majd mindenről tudnak beszélni. [...] Megkérdeztem, miről beszélnek ezek az emberek? »Hát az életükről. A gyerekkorukról vagy a katonaságról... ilyenekről...«”.¹⁹ Dobos Ilona a folklorista szempontjából közelített az általa „igaz történetként” meghatározott elbeszélésekhez, történetfüzérekhez, s jó érzékkel fedezte fel a faluról városba költöző egykori mesemondók, jó elbeszélők szövegrepertoárjának módosulását. A megváltozott életkörülmények, gondolkodásmód, a munkásszállások városi munkásemberekkel föllazult hallgatósága miatt a tündérmese, hiedelemtörténetek rovására előtérbe kerültek a realisztikusabb, az élettörténet egyes szakaszaira épülő elbeszélések. Az átmenetinek vélt jelenség lélektani-társadalmi hátterének boncolgatása mellett²⁰ Dobos arra is figyelmet fordított elemzésében, hogy melyek a férfi és női elbeszélők jellegzetes témái, mi az, amire szívesen emlékeznek, hogyan alakítja az élmény- és emléanyagot a világnézet és a társadalmi pozíció, milyen ezeknek a szövegeknek a valósághoz való viszonya, s azok hitelesek-e mint kortörténeti dokumentumok.²¹

¹⁹ Dobos I.: Egy folklórgyűjtő i. m. 49.

²⁰ Szégyenérzet a tanult, városi emberek előtt, a babona ellen folytatott erős agitáció, az elbeszélők visszavágyódása régi környezetükbe, a régi, zártabb környezetben a hallgatók esetleg maguk is tanúi lehettek az elbeszélő életének, nehezebb volt újat, érdekeset mondaniuk életük eseményeivel, míg itt történeteik az otthoni pletyka veszélye nélkül érdekesnek és szórakoztatónak bizonyulhattak, az idegen környezet számára könnyebben fel tárhatták fájdalmas vagy szégyenteljes emlékeiket is stb.

²¹ S. Dobos Ilona: Az „igaz” történetek műfajának kérdéséről. *Ethnographia* 75. (1964: 2. sz.) 198–217.

Az életrajzok, visszaemlékezések másfajta felhasználását figyelhetjük meg a Nagy-budapesti Néprajzi Munkaközösség munkásszállások lakóival kapcsolatos kutatásaiban.²² Az ELTE Néprajzi Intézete által őrzött kéziratos gyűjtés anyagában elsősorban Pogány Mária és Rádics József folytatott vizsgálatokat a falusi háttérű – jellemzően munkásszállásokon lakó (Magyar utca, Fehérvári út, Villányi út, Pillangó út), építőiparban dolgozó – nők életével kapcsolatban.²³ A város hatását a közösségi élet, a táplálkozás, a viselet-ruházkodás és a kultúra-művelődés területén mutatják be. A rövid összefoglalások után függelékként közölt életutak egységes szempontrendszert követtek, melyben kitértek az adatközlők életének falusi és pesti időszakára egyaránt.²⁴ Pogány a

²² A munkaközösség 1954–59 között működött, feladatát a főváros néprajzi múltjának feltárásában, valamint Nagy-Budapest mai néprajzi vizsgálatában határozták meg, kitérve a munkások, iparosok és a peremvárosrészek parasztságára, a főváros területén fellelhető mezőgazdaságra, speciális kertkultúrára és állattartásra, a település, építkezés, táplálkozás és piacok kérdésére, továbbá Budapest népköltészetére, gyermekjátékaira, a még élő viseletekre, nemzetiségi csoportok és új telepések leírására. *Dömötör Tekla*: Beszámoló a Nagy-Budapesti Néprajzi Munkaközösség 1954. évi munkájáról. *Ethnographia* 66. (1955: 1–4. sz.) 605–606. A munkaközösség történetéről és eredményeiről bővebben: *Létay Miklós*: A Nagy-Budapesti Néprajzi Munkaközösség története. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. 25. Szerk. Szvoboda Dománszky Gabriella. Bp., 1996. 315–324.

²³ A kéziratok az ELTE Néprajzi Intézetében találhatók, a Nagy-Budapest Gyűjtemény (Fővárosi Tanács Néprajzi Albizottság, 1954–1959) katalógusa alapján az alábbi tételszámokon érhetők el: 980., 981.; 997., 1082. A két szerző egy kötetet is megjelentet a témában, melynek műfaját irodalmi szociográfiaként határozták meg. *Pogány Mária–Rádics József*: *Malteroslányok*. Bp., 1958.

²⁴ Az alábbi témakörök, kérdések szinte minden szövegből rekonstruálhatók: a szülők vagyoni helyzete, foglalkozása, családi körülmények, gyerekkor, iskolázottság, első munkahely(ek), akinél releváns házasságkötés, a házasság során felmerülő konfliktusok, Pestre vándorlásuk oka, mióta tartóz-

Magyar utcai női szállás két szobájának vizsgálatakor az ott lakók azonos társadalmi-gazdasági háttere ellenére két merőben különböző világot rajzol meg. Az egyikben a munkájukat és pesti itt tartózkodásukat átmeneti jellegűnek tekintő lányok szerint minden tekintetben őrzik otthoni életformájukat, ezt segítette elő például a heti hazautazásuk és az otthoniakkal való állandó levelezés. a pénzt pedig nem különböző, a városi létre jellemzőbb élvezeti cikk (pl. modern ruha, cipő) megvásárlására, szórakozásra fordították, hanem az otthoni életük megalapozásához, többek között a stafírunghoz gyűjtöttek. A másik szoba lakóinak ettől igen eltérő fel fogását, szabadosabb erkölcsi életüket többek között arra vezeti vissza, hogy túlnyomó többségük elvált vagy külön élő asszony, akik gazdaságilag már teljesen függetlenek az otthoniaktól, s kapcsolataik is meglazult a faluval. A szerző – egyfajta népművelői szerepkörbe átcusúsza – mérlegeli a város lányokra és asszonyokra kifejtett hatását: pozitívan értékeli a higiéniájukban és az orvosokhoz való hozzáállásukban bekövetkezett változásokat, a technikai vívmányok megismerését és megszeretését, mellyel falun is példával szolgálhatnak majd, ugyanakkor kulturális vonalon már problémákat lát: „Egy vidéki lánynak sem volna szabad úgy viszsztatérni falujába, hogy egy-két kedvessé vált regényt, verses vagy novelláskötetet ne vigyen magával.”²⁵

kodnak a fővárosban, milyen munkát végeznek, szeretik-e, hogyan látják Pestet, tervezik-e, hogy itt maradnak, milyen gyakran járnak haza, van-e udvarlójuk, mik a jövőbeni terveik a férjhez menéssel kapcsolatban, milyenek látják a szállást, van-e előnye a városnak, hogyan szórakoznak, konkrétan milyen könyveket olvasnak, vásárolnak-e könyvet, mit hallgatnak a rádióban, járnak-e moziba, milyen filmeket néznek meg, mennyit keresnek, hogy jönnek ki a pénzükből, mire költenek, milyen ruhát hordanak, mire vágnak, milyen életet képzelnek el maguknak.

²⁵ Rádics is hasonló megállapításokra jut, igaz ő még egy harmadik csoportról is beszél, akik bár huzamosabb ideje a fővárosban élnek, férjhez menetelük dönti el, hogy mi lesz majd a sorsuk.

Szintúgy a városi életmódváltozást vette górcső alá Tóth János, aki egy XIV. kerületi „virágkertészetben dolgozó lánycsoport” körében végzett vizsgálatokat, melynek célja „a paraszti osztályból való kilépés, s a munkássá váló átalakulás egy fázisának” megragadása, jól lehet a vidékről (Mende, Tura) munkahelyükre naponta bejáró lányok „munkásparasztként” is definiált szülei földművelés helyett már a MÁV-nál dolgoztak. A szerző a munkába járás és munkavégzés körülményeinek ismertetése mellett a fővárosnak az életmódra gyakorolt hatását igyekszik kimutatni, amit elsősorban a galgamenti viseletben megjelenő városias elemeken, mint a szandál, magas szárú cipő vagy a hajviselet megváltozásán, más néven a kivetkőzés folyamatán keresztül kísérelt megragadni.²⁶

Az ötvenes évek „szocialista életmódot és kultúrát” vizsgáló néprajzkutatói elsősorban olyan hagyományos vizsgálati egységeken, mint az építkezés, a táplálkozás, viselet és új fejleményként a művelődés területén keresztül tervezték bemutatni a változásokat. A kommunista propagandában következetesen elmaradott és elsősorban a termelőszövetkezeti mozgalom kibontakoztatása révén felemelni szándékozott falu ugyanakkor a hangsúlyos tanyakutatás fényében maga is egyfajta civilizációs csatornaként szolgált az egykori cselédek számára. Bár a városi és a tőle nem teljesen elkülöníthető munkásnéprajzi kutatásoknak ideológiai szempontból is hangsúlyos szerepet szántak, az ekkor kibontakozó szovjet és hazai munkás- és városkutatások számára problémát okozott a megfelelő vizsgálati módszer kiválasztása.²⁷ Néhány kivételtől eltekintve a hagyományosan falusi terepen működő néprajzkutatók ezért is választottak budapesti (vagy sztálinvárosi) kutatásuk során

²⁶ A Nagy-Budapest Gyűjtemény (Fővárosi Tanács Néprajzi Albizottság, 1954–1959) katalógusa alapján az alábbi tételszámokon érhetők el a kéziratok: 1003., 1004.

²⁷ P. I. Kusnyer: A Szovjetunió népei szocialista kultúrájának és életmódjának néprajzi tanulmányozásáról. Ethnographia 64. (1953: 1–4. sz.) 9.

sokszor olyan témát, mely a peremtelepülések falusi világában még jól nyomon követhető volt, ezért keresték a „falut a városban”.²⁸ A hagyományok fennmaradásának bemutatása, a fejlődés érzékelte-
tése és a változások értéksemleges bemutatása párhuzamosan jellemezte a szerzők munkáit.

²⁸ *Kósa L.*: A magyar néprajz i. m. 207–208.